

BƏSİTÇAY DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞUNUN MEŞƏ EKOSİSTEMİNİN BİOLOJİ MÜXTƏLİFLİYİ

Tofiq Məmmədov*, Minarə Həsənova, Leyla Atayeva

AMEA-nın Dendrologiya İnstitutu

Bəsitçay vadisindəki çinar meşəsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Avropa təbiətinin nadir in-sididir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Zəngəzur torpaqlarının Ermənistanına veril-məsi ilə Bəsitçay vadisindəki çinar meşəsinin bir hissəsi – Xaçınçay və Şixavuz çay vadiləri boyunca yayılan ağaclar Qafan rayonunun Nerkin-Hand, Sav və Şixavuz kəndləri ərazisində qalmışdır. Azginlaşmış düşmənin törətdiyi vəhşilik ərazidə sertifikatlaşdırılmış Şərq çinarlarını məhv olma təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdur. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda əsasən Şərq çınarı (*Platanus orientalis* L.) dominantlıq təşkil edir. Burada yaşı 100-200 il, diametri 80-120 sm, hündürlüyü 25-30 metr olan çoxsaylı nümunələr vardır.

İşin əsas məqsədi Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun bitki taksonlarının təbii arealının araşdı-rılması, ərazinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, antropogen təsirə məruzqalma səviyyəsi-nin müəyyənəndirilməsi olmuşdur. Monitorinqlər zamanı peyk görüntülərindən, müxtəlif məlumat-lardan və GPS kordinatlarından istifadə edilmişdir.

Zəngəzur silsiləsinin şərq yamaclarından axan Bəsitçay boyunca 12-15 km məsafədə təbii *Platanus orientalis* L., şimalda *Pistacia vera*, *Mespilus germanica*, *Celtis caucasica* Willd., *Rham-nus pallasii*, *Paliurus spina-christi*, *Crataegus monogyuna* və s. ibarət olan kserofit meşə örtüyü, cənub istiqamətində *Quercus orientalis*, *Carpinus orientalis* növlərindən ibarət meşəlik massivi yer-ləşir.

Monitorinq zamanı ərazidə meşəliyin I yarusunu tutan çinar ağacı ilə adi qozun (*Juglans regia* L.) qarışıq ağaclıq yaratdığı müşahidə olunur. II yarusda Qafqaz dağdağanı (*Celtis caucasica*), çay kənarında isə qovaq (*Populus* L.), qarağac (*Ulmus* L.), uzunsaplaq palıd (*Quercus longipes* L.) növ-lərinə rast gəlinirdi müşahidə edilmişdir. Ərazinin reliktdən və endemik bitki növləri də araşdırılmış, ümumilikdə 7 növ – 5 ağac və 2 kolun olduğu müəyyənəndirilmişdir.

Monitorinq nəticəsində Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunun dağlıq hissəsinin meşə örtüyündə 10, quru daşlı yamaclarda 9, Sürtün massivində – 800 m-dən 1400 m-dək yüksəkliklərdə 8 növ mü-əyyən olunmuşdur.

Ərazidə yayılmış Şərq çınarı, giləmeyvəli qaraçöhrə, ayı findığı, Araz palıdı, yalanqoz, Qaf-qaz dağdağanı, buase armudu, söyüdyarpaq armud, saqqızağacı, Qafqaz xurması kimi nadir və nəsli kəsilməkdə olan reliktdən növlərlə yanaşı, adi nar, meşə üzümü, tut, iyda, yulğun kimi növlərin mənfur ermənilərin iyrənc əməlləri nəticəsində məhv olmaq təhlükəsində olduğu müəyyənəndirilmişdir.

Qoruğun ərazisində "Qırmızı kitab"a daxil olan 5 növ – *Platanus oriaentalis* L., *Pyracantha coccinea* M.Roem., *Iris paradoxa* Steven. *Crocus adami* J.Gay., *Ophrys caucasica* Woronow müşa-hidə edilmişdir.

Qoruq ərazisindən 2021-ci ilin mart ayının 6-da 10-25 sm dərinlikdən götürülən 1-ci torpaq nümunəsi orta məhsuldardır, analiz nəticəsində bəlli olmuşdur ki, torpağın pH göstəricisi zəif qələvi (7,8), elektrik keçiriciliyi 520 cm/mS olub, metal ionları vardır. Burada nitrat azotu (NO_3^{2-}) xeyli çoxdur, bu ona dəlalət edir ki, torpaqda azot bakteriyaları fəaliyyət göstərməkdədir. Kalium ionları ərazidə (K^+) 350 mq/q olub, torpağın su saxlama qabiliyyətinin az olduğunu təsdiq edir. Nümunədə mis ionları (Cu^{2+}) standart göstəricidən təxminən 3 dəfə çoxdur, ərazi otlaq sahəyə aiddir. Maqnezium ionları (Mg^{2+}) isə əksinə, 2 dəfə, kükürd (SO_4^{2-}) və fosfor ($\text{P}_2\text{O}_5^{3-}$) ionları mineral halda 3 dəfə standartdan aşağıdır. Bu nümunədə Ca duzları 2, xlorid duzları 3 dəfə standartdan yüksəkdir, bu nə-ticələr ərazinin orta şoran torpaq olduğunu təsdiqləyir. Alüminium ionu cəmi 0,8 mq/q, dəmir ionu (Fe^{2+}) çox azdır, manqan ionu (Mn^{2+}) tamamilə yoxdur. Qeyd etdiyimiz analizlərin nəticələrinə gö-rə, belə torpağa üzvi və mineral gübrələrin verilməsi məhsuldarlığın artmasına imkan verə bilər.

İkinci nümunə sahil torpağıdır, onun pH göstəricisi 7,1-dir, yəni neytral mühitlidir. Bu da əra-zinin daima su axarı ilə yuyulduğunu sübut edir. Torpaqdan üzvi və mineral elementlər yuyuldu-

ğundan, ağır metal ionları hesabına elektrik keçiriciliyi yüksəkdir (920 cm/mS), nitrat azotunun 27,0 mq/q, kalium ionlarının (K^+) 360 mq/q olması bu torpağın susaxlama qabiliyyətinin zəif oldu-ğunu göstərir. Torpaqda üzvi gübrənin azlığı, mis ionlarının, maqnezium ionlarının standartdan aşağı olması, kükürlü birləşmələrin 5 dəfə normadan az, fosfor ionlarının heç olmaması torpağın əkin için yararsız olduğunu təsdiqləyir. Bu torpaqlarda kalsium və xlor ionlarının miqdarı standartdan yüksək olub, xeyli şoranlaşmış haldadır. Nümunədə alüminium və manqan ionları tapılmamışdır, dəmir ionları isə standart göstəriciyə yaxındır. Belə torpaqların əkin sahəsi olaraq seçilməsi məq-sədyönlü deyildir.

Qarabağın təbii sərvətləri, xüsusən bitki ehtiyatları ermənilər tərəfindən amansızcasına talan edilmişdir. Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda Qırmızı palıd ağacları kökündən çıxarılaraq doğra-nılmış, mebel istehsal edilmiş, çox hissəsi isə xarici ölkələrə satılmışdır. Qoruq ermənilər tərəfindən talan edilməklə ərazidəki bitki örtüyünün tamamilə məhv olmaq təhlükəsi yaranmışdır.

Monitorinq nəticəsində ərazinin dağlıq hissəsinin meşə örtüyündə İberiya palıdı (*Quercus ibe-rica*) və Qafqaz vələsinə (*Carpinus caucasica*), ardıcın 2 növünə – ağıryıli ardıc (*J.foetidissima*), al-çaqboylu ardıc (*Juniperus depressa* Stev.) və kütyarpaq saqqızağacına (*Pistacia mutica*), qarışıq çin-arlıqlarda qoz, dağdağan, tut, söyüd, qovaq, yemişan, itburnu, murdarça, quru-bozqır, dağ kserofit bitkiləri, kolluqlar, qaratikan və s. bitkilərə rast gəlinmişdir.

Quru daşlı yamaclarda Araz palıdı (*Q.araxina*), Qafqaz dağdağanı (*Celtis caucasica* Willd), Şərq vələsi (*C.orientalis*), kütyarpaq saqqızağacı (*P.mutica*), İberiya ağcaqayını (*Acer iberica*), Araz qarağacı (*Ulmus araxina*), söyüdyarpaq armud (*Pyrus salicifolia*), ardıc ilə seyrək meşəliklər yaradır. Bu meşəliklərdə kserofit kollardan tikanlı dəvəqıran (*Atraphaxis spinosa*), İberiya doqquz-donu (*Lonicera iberica*), xırdameyvə albalı (*Cerasus microcarpa*), ortaboy acılıq (*Ephedra interme-dia* Schrenk. Et. C.A.Mey.), kol jasmını (*Jasminum fruticans*), pallas murdarçası (*Rhamnus pallasii*) və qaratikan (*Paliurus spina-christi*) təbii halda yayılmışdır.

Ümumilikdə, monitorinqlərin nəticəsində Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğunda 27 növ ağac, 18 kol və 11 ot bitki növü qeydə alınmışdır. Bunlardan 17 ağac, 3 kol, 3 ot bitki növü nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitkilər, 6 ağac 2 kol bitkisi isə reliktdən və endemik bitkilər müəyyən olunmuşdur